

ΣΥΝΗΓΟΡΟΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ
ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΗ ΑΡΧΗ

Κύκλος Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΔΙΑΜΕΣΟΛΑΒΗΣΗΣ
(αναφορά υπ' αρ. πρωτ. 2908/18.2.2005)

ΔΙΟΡΘΩΣΗ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟΥ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ

Βοηθός Συνήγορος του Πολίτη:
Χειρίστριες:

Ανδρέας Τάκης
Ανθή Σπανού [μέχρι 18.4.2006], Ιωάννα Τουρκοχωρίτη

ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2007

Μετά από αναφορά θρησκευτικής κοινότητας, η οποία διαμαρτυρόταν για τον τρόπο με το οποίο παρουσιάζονταν το δόγμα της σε σχολικό βιβλίο, ο Συνήγορος του Πολίτη επισήμανε ότι η εγκύκλια θρησκευτική εκπαίδευση, αν και ομολογιακή, οφείλει να σέβεται όλες τις θρησκείες και ν' αποφεύγει διατυπώσεις που υποτιμούν τα πρόσωπα των πιστών τους. Οξείες και επιθετικές επικρίσεις, όπως αυτές που επιτρέπει στα φυσικά πρόσωπα η ελευθερία του λόγου, δεν έχουν θέση σε εκπαιδευτικό εγχειρίδιο της δημόσιας παιδείας. Η παρουσίαση δογμάτων θα πρέπει να γίνεται κατά τρόπο συμβατό προς το δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού των πιστών τους, οι δε επιχειρούμενες συγκρίσεις να εστιάζονται σε θεολογικά θέματα, να ενισχύουν τον αλληλοσεβασμό και να μην προτάσσουν ως δομικό στοιχείο της εθνικής και κοινωνικής αλληλεγγύης τη συμμετοχή όλων στην ίδια θρησκευτική κοινότητα. Τέλος, δεν είναι ορθό να προσάπτεται μομφή στην πρακτική διάδοσης πεποιθήσεων με θεμιτά μέσα, η οποία άλλωστε αποτελεί ενάσκηση θεμελιώδους δικαιώματος.

Ανταποκρινόμενο, το Υπουργείο Παιδείας παρήγγειλε την επανεξέταση του εγχειριδίου. Στη σχετική εισήγησή του, το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο επισήμανε συγκεκριμένα σημεία που πρέπει να τροποποιηθούν προκειμένου ν' απαλειφθούν απαξιοτικές κρίσεις και να εξασφαλισθεί ο «*επιστημονικός, κριτικός, πλουραλιστικός τρόπος*» διδασκαλίας του μαθήματος, ενώ υπεραμύνθηκε αρκετών από τα κρίσιμα εδάφια. Η εισήγηση αυτή, ως προς τις προταθείσες τροποποιήσεις, υλοποιήθηκε πλήρως στην αμέσως επόμενη (Οκτώβριος 2007) επανέκδοση, στην οποία η μεν περιγραφή του δόγματος **παραπέμπει επακριβώς** σε εκδόσεις της ίδιας της θρησκευτικής κοινότητας, η δε παράθεση των διαφορών του από το ορθόδοξο δόγμα εμφανίζεται **σαφώς διακριτή από το περιγραφικό σκέλος** και απαλλαγμένη από απαξιοτικούς χαρακτηρισμούς.

Ήδη, δημοσιοποιώντας την επιτυχή αυτή διαμεσολάβησή του, ο Συνήγορος του Πολίτη υπογραμμίζει ως ιδιαίτερα σημαντικό το γεγονός ότι η διόρθωση του επίμαχου βιβλίου, μετά από διαμαρτυρία των θιγομένων, έλαβε χώρα με πιστή **τήρηση της προβλεπόμενης διαφανούς διαδικασίας** διαρκούς ποιοτικού ελέγχου. Ειδικότερα, οι παρατηρήσεις των ιδιωτών και του Συνηγόρου του Πολίτη τέθηκαν υπ' όψη του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου ως καθ' ύλην αρμοδίου, και εκείνο επεξεργάστηκε συγκεκριμένες εισηγήσεις σε συνεργασία με τους συγγραφείς. **Η διαδικασία αυτή δεν αποτελεί πολυτέλεια, αλλά στοιχειώδη εγγύηση για την αποτελεσματική λειτουργία των εκπαιδευτικών θεσμών και για τον συνδυασμό του επιστημονικού κύρους με τον δημόσιο έλεγχο.**

Α. Εγγραφο από 29.5.2005 της Αρχής προς το Υπουργείο Παιδείας

Το νομικό πρόσωπο «*Χριστιανοί Μάρτυρες του Ιεχωβά Ελλάδας*» ισχυρίζεται ότι το βιβλίο «*Ορθόδοξη Πίστη και Λατρεία*», δια του οποίου γίνεται η διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών στην Α' Τάξη Ενιαίου Λυκείου, παρουσιάζει κατά τρόπο μη ακριβή το περιεχόμενο του δόγματος, το οποίο αποτελεί αντικείμενο της πίστης τους, αλλά και εμπεριέχοντα αρνητικούς χαρακτηρισμούς τόσο του δόγματος αυτού, όσο και των ίδιων των μελών του νομικού προσώπου και της δράσης τους. Επίσης θεωρούν ως εσφαλμένα στοιχεία που αφορούν την εμφάνιση και προέλευση της οργάνωσής τους, τη διδασκαλία των Μαρτύρων του Ιεχωβά, τη σημασία που αποδίδεται σε όρους του δόγματός τους όπως η λέξη «*Ιεχωβάς*», και τη χρησιμοποίηση του όρου «*Χιλιαστές*» ως συνωνύμου της θρησκείας τους.

Κατ' εφαρμογή των άρθρων 16 § 1 («*Η παιδεία ... έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες*») και 3 § 1 («*Επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού*») του Συντάγματος, η παρουσίαση, τουλάχιστον, του δόγματος της συγκεκριμένης εκκλησίας στο πλαίσιο της κρατικά παρεχόμενης εκπαίδευσης είναι ένα μέσο για την προαγωγή της θρησκευτικής συνείδησης των ελλήνων πολιτών. Ωστόσο, οι διατάξεις αυτές θα πρέπει να ερμηνεύονται σε συνδυασμό με εκείνες των άρθρων 13 § 1 («*Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός*») και 5 § 1 («*Καθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει στην οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη*»). Παράλληλα το κράτος οφείλει να σφυρηλατεί μεταξύ των πολιτών δεσμούς «*εθνικής και κοινωνικής αλληλεγγύης*» (άρθρο 25 παρ. 4). Σύμφωνα με το άρθρο 9 § 1 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, «*Παν πρόσωπον δικαιούται εις την ελευθερίαν σκέψεως, συνειδήσεως και θρησκείας, το δικαίωμα τούτο επάγεται ... την ελευθερίαν εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων ... δια της λατρείας, της παιδείας, και της ασκήσεως των θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών*», ενώ σύμφωνα με το άρθρο 2 του Α' Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ίδιας Σύμβασης, «*Ουδείς δύναται να στερηθεί του δικαιώματος όπως εκπαιδευθεί. Παν Κράτος ... θα σέβεται το δικαίωμα των γονέων όπως εξασφαλίζωσιν την μόρφωσιν και την εκπαίδευσιν ταύτην συμφώνως προς τας ιδίας αυτών θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις*». Σύμφωνα με τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην υπόθεση *Kjeldsen, Busk Madsen et Pedersen κατά Δανίας* (απόφαση της 7.12.76, § 53), οι διατάξεις του πρωτοκόλλου αυτού δεν εμποδίζουν τα κράτη να προβούν σε διάδοση δια της εκπαίδευσης γνώσεων οι οποίες έχουν θρησκευτικό χαρακτήρα, υπό την προϋπόθεση ότι αυτές οι γνώσεις μεταδίδονται κατά τρόπο αντικειμενικό, κριτικό και πλουραλιστικό και δεν επιδιώκουν στόχο μύησης σε δόγμα (*endoctrinement*), ο οποίος μπορεί να θεωρηθεί ότι δεν σέβεται τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων. Επίσης, σύμφωνα με το Πρακτικό Επεξεργασίας Διατάγματος υπ' αρ. 347/2002 (Τμήμα Ε') του Συμβουλίου Επικρατείας, το Σύνταγμα παρέχει στον νομοθέτη διακριτική ευχέρεια να προσδώσει στο μάθημα των θρησκευτικών είτε κατηχητικό είτε θρησκευσιολογικό περιεχόμενο, με έμφαση στην ιστορία, το ρόλο και τις αρχές της επικρατούσης θρησκείας.

Από τη συνδυαστική ερμηνεία των ανωτέρω διατάξεων προκύπτει ότι, ανεξαρτήτως του θρησκευσιολογικού ή κατηχητικού χαρακτήρα της παρεχόμενης από το κράτος εκπαίδευσης προς την κατεύθυνση της ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης των Ελλήνων πολιτών, η εν λόγω κρατική εκπαίδευση οφείλει να σέβεται τις λοιπές γνωστές στην Ελλάδα θρησκείες. Εφόσον σύμφωνα με τη διάταξη του άρθρου 25 § 4 «*Το κράτος δικαιούται να αξιώνει από όλους τους πολίτες την εκπλήρωση του χρέους της κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης*», το ίδιο το κράτος οφείλει να απέχει από οιαδήποτε ενέργεια η οποία αναιρεί και υποσκάπτει την αλληλεγγύη αυτή, μεταξύ των οποίων και από ενέργειες οι οποίες προσβάλλουν είτε κάθε γνωστή θρησκεία η οποία κατά την διάταξη του άρθρου 13 § 2 του Συντάγματος «*είναι ελεύθερη*», είτε την αξία, τιμή και προσωπικότητα των προσώπων που αυτοχαρακτηρίζονται πιστοί κάποιας γνωστής θρησκείας, εξ αυτής της ιδιότητάς τους και μόνο. Σε κάθε περίπτωση, το κήρυγμα μιάς συγκεκριμένης θρησκευτικής κοινότητας (εκδηλούμενο εντός του κύκλου των πιστών αυτής) είναι ουσιωδώς διαφορετικό από το μάθημα εντός δημοσίου σχολείου εγκύκλιας εκπαίδευσης, καθόσον το πρώτο προστατεύεται απόλυτα από τη θρησκευτική ελευθερία και την ελευθερία της έκφρασης, ενώ το δεύτερο, προϋποθέτοντας την παρεμβολή της δημόσιας εξουσίας, δεσμεύεται από την αρχή της νομιμότητας. Η περί επικρατούσης θρησκείας διάταξη δεν εξομοιώνει τη δημόσια εκπαίδευση με τα κατηχητικά σχολεία της Εκκλησίας, ως προς την απεριόριστη ελευθερία επίκρισης των άλλων θρησκευμάτων. Απόψεις και κριτικές επί δογματικών θεμάτων, πολλώ μάλλον επί της προσωπικότητας των πιστών, οι οποίες θα ήσαν ενδεχομένως ανεκτές εκφραζόμενες στο πλαίσιο της κατηχητικής εκπαίδευσης ως υπαγόμενες στην θρησκευτική ελευθερία, δεν είναι αποδεκτές και ανεκτές ως επίσημη διδασκαλία της κρατικής θρησκευτικής εκπαίδευσης, διότι η διά του κράτους παρεχόμενη εκπαίδευση οφείλει να ενθαρρύνει την ειρηνική συνύπαρξη των μελών διαφόρων θρησκευτικών κοινοτήτων και να μην θάλλει αισθήματα μισαλλοδοξίας στα μέλη των κοινοτήτων αυτών. Η διατύπωση των εγχειριδίων δια των

οποίων επιδιώκεται η εκπαίδευση αυτή οφείλει να απέχει από το να εκφράζεται αρνητικά σε βάρος πολιτών λόγω της ιδιότητάς τους ως μελών διαφορετικής θρησκευτικής κοινότητας υπονομεύοντας την εδραίωση δεσμών εθνικής και κοινωνικής αλληλεγγύης μεταξύ όλων των μαθητών και αυριανών συμπολιτών, τονίζοντας λ.χ. τη κοινωνική κρισιμότητα της θρησκευτικής διαφοράς ή προτάσσοντας ως δομικό στοιχείο της αλληλεγγύης την συμμετοχή στην ίδια θρησκευτική κοινότητα. Αντίθετα, διατυπώσεις με τις οποίες τίθεται υπό αμφισβήτηση η νομιμοφροσύνη ετεροδόξων προς την εθνική και κοινωνική ενότητα, όχι μόνο δεν συμβάλλουν σ' αυτό τον σκοπό, αλλ' επί πλέον στηρίζονται σε αθεμελιώτες παραδοχές, τούτο δε καθίσταται ιδιαίτερα εναργές στην περίπτωση της άρνησης στράτευσης, η οποία, ενώ αναγνωρίζεται ήδη από το Σύνταγμα (ερμηνευτική δήλωση υπό το άρθρο 4), συναπαριθμείται στο επίμαχο βιβλίο ως απόδειξη ελλιπούς εθνικής ευαισθησίας των πιστών του συγκεκριμένου δόγματος.

Απολύτως συνδεδεμένη με την ελευθερία ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης είναι και η ελευθερία αυτοπροσδιορισμού του συγκεκριμένου θρησκευτικού δόγματος το οποίο αποτελεί το αντικείμενο της πίστης, όπως επίσης και αυτοχαρακτηρισμού των πιστών συγκεκριμένου δόγματος. Από τη στιγμή που η διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών θα περιλαμβάνει την παρουσίαση θρησκευτικών δογμάτων διαφόρων εκείνου της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, η διδασκαλία αυτή θα πρέπει να γίνεται κατά τρόπο που αποδίδει τον προσήκοντα σεβασμό στο δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού των δογμάτων αυτών. Στο λεπτό και κρίσιμο ζήτημα της παρουσίασης των διαφορών του δόγματος της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος σε σχέση με δόγματα άλλων θρησκευτικών κοινοτήτων με σκοπό την πληρέστερη θεώρηση του πρώτου κατόπιν κριτικής των λοιπών, η διατύπωση των εγχειριδίων θα πρέπει να είναι ιδιαίτερα προσεκτική και να γίνεται με τρόπο, ο οποίος δεν θίγει το δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού των πιστών του δόγματος αυτού. Η παράθεση ιστορικών στοιχείων προσδιορισμού του δόγματος, όπως επίσης και αναφορών σε δογματικές συγγένειες, οφείλει να γίνεται κατά τρόπο αν όχι κατ' ανάγκην αποδεκτό από τους πιστούς του συγκεκριμένου δόγματος, τουλάχιστον όχι προσβλητικό γι' αυτούς, ενώ οι επιχειρούμενες διαφοροποιήσεις μεταξύ των παρουσιαζόμενων δογμάτων πρέπει να ενισχύουν προς τους μαθητές την αρχή του αλληλοσεβασμού μεταξύ των διαφορετικών δογμάτων. Εφόσον κρίνεται σκόπιμη η αρνητική αξιολόγηση επί μέρους τμημάτων ή και του συνόλου της διδασκαλίας άλλων δογμάτων ή θρησκευμάτων, η παρουσίαση της διδασκαλίας τους αυτή δεν θα πρέπει να γίνεται βάσει αυθαιρέτων ερμηνειών χάριν της ευχερούς ανασκευής τους ή του υποβιβασμού της αξίας τους, αλλά κατά τρόπο που καθιστά δυνατή την επικοινωνία μεταξύ των θρησκευτικών κοινοτήτων για την διασφάλιση της ακρίβειας των αναφερομένων στα σχολικά εγχειρίδια διδασκαλίας του δόγματος εκάστης. Επίσης, οι τυχόν αρνητικές αξιολογικές κρίσεις είναι αναγκαίο να εστιάζονται στο θεολογικό και ηθικό περιεχόμενο της διδασκαλίας των άλλων γνωστών δογμάτων και θρησκευμάτων και να μην επεκτείνονται στην προσωπικότητα των οπαδών τους. Ιδίως είναι επιβεβλημένο να αποφεύγονται κρίσεις που με την οξύτητα της διατύπωσης και την έμφασή που τους προσδίδεται, με βάση τα συνήθη λεκτικά ήθη, συνιστούν καθ' οιονδήποτε τρόπο προσβολή της τιμής αυτών, υποβιβάζουν την ηθική τους υπόσταση. Οι αναφορές σε πραγματοποιούμενη «προπαγάνδα» εκ μέρους των μελών του εν λόγω νομικού προσώπου όπως και ο υπαινιγμός ότι τόσο η προσχώρηση νέων μελών όσο και η δραστηριοποίηση των πιστών για την προσέλκυση νέων οφείλεται σε οικονομικά κίνητρα αποτελούν τέτοιου είδους αποφευκτέες διατυπώσεις καθόσον προσβλητικές για την ηθική υπόσταση των μελών του εν λόγω σωματείου. Ειδικότερα ως προς τη μορφή του «προσηλυτισμού» η οποία απευθύνεται προς τις ακολουθούμενες από τα μέλη του εν λόγω νομικού προσώπου πρακτικές διάδοσης των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων είναι αναγκαίο να διασαφηνισθεί ότι βάσει των προαναφερθεισών συνταγματικών διατάξεων, αλλά των διατάξεων της ΕΣΔΑ, σύμφωνα με τις οποίες πρέπει να ερμηνεύεται και το άρθρο 4 του α.ν. 1363/1938, αξιόποιο προσηλυτισμό δεν συνιστά κάθε μορφή διάδοσης θρησκευτικών αντιλήψεων προς όσους δεν τις ασπάζονται, αλλά μόνον όσες διενεργούνται μέσω εξάσκησης αθέμιτου επηρεασμού της θρησκευτικής συνείδησης αυτών. Αντιθέτως, η προσπάθεια επηρεασμού της θρησκευτικής συνείδησης ετέρου με την διανομή εντύπου υλικού ή την διεξαγωγή θρησκευτικού περιεχομένου συζητήσεων, ακόμη και αν αυτή τυχόν διενεργείται φορτικά, όχι μόνον είναι ανεκτή αλλά και προστατεύεται από τις προαναφερθείσες διατάξεις. Όπως μάλιστα έχει επισημάνει το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, με αφορμή την υπόθεση *Κοκκινάκη κατά Ελλάδας* (1993), «[Η ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας] ... περιλαμβάνει κατ' αρχήν και το δικαίωμα της

προσπάθειας να πεισθεί ο πλησίον, λ.χ. μέσω διδασκαλίας, πράγμα που, αν δεν ίσχυε, η ελευθερία μεταβολής της θρησκείας και των πεποιθήσεων, ως καθιερώνεται με το άρθρο 9, θα παρέμενε γράμμα κενό περιεχομένου». Τα ελληνικά δικαστήρια έχουν αποφανθεί ότι όχι μόνον η κυκλοφορία αλλά και η διανομή φυλλαδίων σε περαστικούς δεν συνιστούν το αδίκημα του προσηλυτισμού.

Ορισμένες αλλαγές οι οποίες φέρονται να έχουν επέλθει στο κείμενο του εν λόγω εγχειριδίου δεν έχουν βελτιώσει τον γενικότερο αθέμιτο αρνητικό χαρακτήρα των κρίσεων για την προσωπικότητα των μελών του εν λόγω νομικού προσώπου. Παρίσταται, λοιπόν, αναγκαία τροποποίηση του κρίσιμου εγχειριδίου στην οποία θα ληφθούν υπόψη οι ανωτέρω παρατηρήσεις. Εν πάση περιπτώσει, κοινοποιώντας σας το πλήρες κείμενο της αναφοράς, παρακαλούμε για τις απόψεις σας εφ' όλων των σημείων για τα οποία διαμαρτύρονται τα μέλη του εν λόγω νομικού προσώπου.

Β. Έγγραφο από 16.9.2005 της Αρχής προς το αναφερόμενο νομικό πρόσωπο

Σε συνέχεια της αναφοράς σας σχετικά με το βιβλίο «*Ορθόδοξη Πίστη και Λατρεία*» που διανέμεται στους μαθητές της Α' Τάξης Ενιαίου Λυκείου, σας πληροφορώ ότι το Υπουργείο Παιδείας, με το υπ' αρ. πρωτ. 69529/Γ2/12.7.2005 έγγραφό του, έχει διαβιβάσει την αναφορά σας και το έγγραφό μας στο Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, προκειμένου να γνωματεύσει.

Αμέσως μετά, το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο ζήτησε τη γνώμη των συγγραφέων του βιβλίου σχετικά με το θέμα. Ο Συνήγορος του Πολίτη θεωρεί εύλογη την ενέργεια αυτή. Πρόβλημα θα ανέκυπτε μόνον αν είτε οι συγγραφείς καθυστερήσουν υπέρμετρα να εκθέσουν τις απόψεις τους, είτε η διοίκηση περιορισθεί στο να τις υιοθετήσει άνευ ετέρου. Ωστόσο, όπως μας διαβεβαίωσε ο αρμόδιος Σύμβουλος, το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο πρώτον μεν προτίθεται να εξετάσει το θέμα εκ των ενόντων ακόμη και χωρίς τις απόψεις των συγγραφέων σε περίπτωση καθυστέρησης, δεύτερον δε ουδόλως δεσμεύεται από τις απόψεις εκείνες, δικαιούται μάλιστα να παρεμβαίνει αυτοβούλως στο κείμενο των βιβλίων. Θα σας τηρούμε ενήμερους για οποιαδήποτε νεώτερη εξέλιξη.

Γ. Έγγραφο από 6.2.2006 της Αρχής προς το Υπουργείο Παιδείας

Σας ευχαριστούμε για το υπ' αρ. πρωτ. 140048/Γ2/12.12.2005 έγγραφό σας, με το οποίο μας κοινοποιήσατε την πράξη 37/2005 του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, καθώς και για την προηγηθείσα μέριμνά σας για προσήκουσα διερεύνηση της καταγγελίας του νομικού προσώπου «*Χριστιανοί Μάρτυρες του Ιεχωβά Ελλάδας*» περί απαξιοτικών χαρακτηρισμών και ανακριβειών στον τρόπο παρουσίασης του περιεχομένου του δόγματός τους στο βιβλίο «*Ορθόδοξη Πίστη και Λατρεία*» της Α' Τάξης Ενιαίου Λυκείου. Στην πράξη του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου επιχειρείται αναλυτική θεώρηση των ισχυρισμών του ανωτέρω νομικού προσώπου σε σχέση και με τις επισημάνσεις του εγγράφου μας. Από την εν λόγω πράξη προκύπτει σαφώς η αποδοχή, εκ μέρους του Ινστιτούτου, της κατ' αρχήν ανάγκης για αναμόρφωση του τρόπου διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών καθώς και των διατυπώσεων του σχετικού εγχειριδίου με διορθωτικές και βελτιωτικές παρεμβάσεις επί παραλείψεων, αστοχιών ή αβλεψιών, προκειμένου να εξασφαλισθεί ο «*επιστημονικός, κριτικός, πλουραλιστικός τρόπος*» διδασκαλίας του μαθήματος αυτού. Ο Συνήγορος του Πολίτη εκφράζει την ικανοποίησή του για τη σοβαρότητα με την οποία το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο ενέκυψε στις παρατηρήσεις του ως προς την διατύπωση των στόχων της διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών, κρίνει, ωστόσο, απαραίτητο να επανέλθει με ορισμένες παρατηρήσεις για επί μέρους θέματα, τα οποία θίγονται από την κρίσιμη εισήγηση.

Καθ' όσον αφορά την επισήμανση, σε διάφορα σημεία της εισήγησης του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, ότι κάποια από τα επίμαχα εδάφια του εγχειριδίου απλώς αποδίδουν ανάλογες προβλέψεις του αναλυτικού προγράμματος κατ' εφαρμογή του οποίου προκηρύχθηκε και εκπονήθηκε το εγχειρίδιο, παρατηρούμε ότι ακόμη και αυτό το αναλυτικό πρόγραμμα δεν θα έπρεπε να καταλειφθεί ασχολίαστο ως υπερκείμενο πάσης κριτικής. Αν, δηλαδή, κατά τον έλεγχο του εγχειριδίου, διαπιστωθεί ότι ορισμένα σημεία είναι μεν επίμεμπτα πλην όμως οφείλονται σε σχετικές δεσμεύσεις επιβαλλόμενες από το αναλυτικό πρόγραμμα, οι ελέγχοντες δεν μπορούν ν' αρκестθούν στη διαπίστωση αυτή απαλλάσσοντας πάσης ευθύνης τους συγγραφείς του εγχειριδίου, αλλ'

αντιθέτως οφείλουν να προχωρήσουν σε εισήγηση για μεταρρύθμιση αυτού καθ' εαυτό του αναλυτικού προγράμματος, ακριβώς επειδή το ζητούμενο είναι η διόρθωση των κακώς κειμένων και όχι ο επιμερισμός ευθυνών.

Σε σχέση με την ένταξη της διδασκαλίας του ανωτέρω δόγματος στη διδακτική ενότητα 41 του κεφαλαίου Δ' υπό τον γενικό τίτλο «*Παραθρησκευτικά φαινόμενα και οργανώσεις θρησκευτικού χαρακτήρα*», η εισήγηση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου θεωρεί ότι δεν θίγεται το δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού, καθόσον «*Παρά τον νεότευκτο χριστιανικό προσδιορισμό της, η κοινότητα των 'Χριστιανών Μαρτύρων του Ιεχωβά' δεν είναι και δεν μπορεί να αποτελέσει εκκλησία-μέλος του Παγκοσμίου Συμβουλίου των Εκκλησιών, επειδή δεν αποδέχεται τη θεότητα του προσώπου του Χριστού. Βεβαίως η εμμονή των Μαρτύρων του Ιεχωβά να απαλειφθεί πλήρως η διδακτική ενότητα που τους αφορά δεν μπορεί να είναι άσχετη με την 'ιεραποστολική' δράση που αναπτύσσουν μέσα στο ζωτικό χώρο της Ορθοδοξίας στην Ελλάδα, αφού κυρίως πρώην μέλη της Ορθόδοξης Εκκλησίας στελεχώνουν τις τάξεις του. Οι ίδιοι, στη σχετική αναφορά τους που μας κοινοποίησε ο Συνήγορος του Πολίτη ισχυρίζονται ότι 'απευθύνονται σε όλους τους ανθρώπους, οι οποίοι έχουν κατηχηθεί στα δόγματα της Ορθόδοξης Εκκλησίας μέσω της παρακολούθησης του μαθήματος των θρησκευτικών'». Ωστόσο, το γεγονός ότι η ανωτέρω θρησκευτική κοινότητα απευθύνει την εν Ελλάδι διδασκαλία του δόγματός της σε όσους έχουν κατηχηθεί στα δόγματα της ορθόδοξης εκκλησίας, αποτελεί αυτονόητη συνέπεια της αριθμητικής υπεροχής των ορθόδοξων στη χώρα αυτή, τούτο δε ουδόλως αρκεί για να καταστήσει άνευ άλλου τινός αθέμιτη τη διδασκαλία αυτή, αν δεν συνοδεύεται από αθέμιτες μεθόδους. Το γεγονός ότι, στην πράξη, ενδεχόμενη διάδοση του εν λόγω δόγματος είναι πιθανό να επιφέρει ανάλογη μείωση στον αριθμό μελών της ορθόδοξης εκκλησίας, επιτρέπει μεν στην ίδια την ορθόδοξη εκκλησία (αλλά και στην πολιτειακή εκπαίδευση εντός του πλαισίου ενός ομολογιακού μαθήματος) να διατρανώσει τις δογματικές της διαφορές προς αποσόβηση φαινομένων παραπλάνησης, δεν επιτρέπει όμως στην πολιτειακή εκπαίδευση να εκτρέπεται σε αμφισβήτηση αυτής καθ' εαυτήν της θρησκευτικής φύσης του εν λόγω δόγματος. Ομοίως, το γεγονός ότι η εν λόγω θρησκευτική κοινότητα δεν αποτελεί μέλος του Παγκοσμίου Συμβουλίου Εκκλησιών είναι μεν θεμιτό να παρατίθεται, ίσως μάλιστα με σαφή επεξήγηση των θεολογικών αιτιών της συγκεκριμένης στάσης του εν λόγω Συμβουλίου, πλην όμως δεν αποτελεί αποχρώντα λόγο για τη συστηματική κατάταξη του δόγματος αυτού σε θεματική ενότητα της οποίας ο τίτλος ενέχει σαφείς αρνητικές συμπαράδηλώσεις και προσκρούει τόσο στην ελληνική νομολογία (που αδιαλείπτως από την απόφαση 2106/75 Συμβουλίου Επικρατείας δέχεται τη συγκεκριμένη θρησκεία ως «γνωστή»), όσο και στο δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού μιάς ομάδας συμπολιτών μας (που θεωρεί εαυτήν θρησκευτική κοινότητα και όχι «*παραθρησκευτικό φαινόμενο*» ή «*οργάνωση θρησκευτικού χαρακτήρα*»).*

Περαιτέρω, αναφέρεται στην ίδια εισήγηση ότι «*σχετικά με το ζήτημα της συνταγματικότητας και νομιμότητας των τρόπων διάδοσης της πίστης τους (προπαγάνδα και προσηλυτισμός), αρμόδια είναι τα ελληνικά δικαστήρια. Ο μεθοδικός, φορτικός και επίμονος αλλά ενίοτε και κατά περίπτωση αθέμιτος τρόπος παρουσίασης και προβολής της πίστης τους για προσέλκυση νέων οπαδών, παρότι δεν συνιστά το αδίκημα του προσηλυτισμού δεν είναι δυνατό να αποσιωπηθεί, καθόσον προβλέπεται και από το Αναλυτικό Πρόγραμμα του μαθήματος. Το ίδιο δεν μπορεί να αποσιωπηθεί και το γεγονός ότι η κινητοποίηση αυτή απευθύνεται προς μια άλλη συμπαγή και κατά τεκμήριον πλειοψηφούσα κοινότητα, την Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδας*». Επίσης, σύμφωνα με το αναλυτικό πρόγραμμα του μαθήματος των θρησκευτικών των Α', Β' & Γ' τάξεων Ενιαίου Λυκείου (ΥΑ Γ2/2289/5.5.98, ΦΕΚ 406^{β'}), προτείνεται η παράθεση, από τον διδάσκοντα προς τους μαθητές, αποφάσεων δικαστηρίων, στις οποίες καταδικάζονται οι Μάρτυρες του Ιεχωβά για προσηλυτισμό. Ωστόσο, πρώτον, η διατύπωση ενός εγχειριδίου οφείλει να είναι εξαιρετικά προσεκτική ως προς το ζήτημα της άσκησης δικαιωμάτων εκ μέρους των πιστών οιοδήποτε θρησκεύματος. Ο εκ των προτέρων γενικός αρνητικός χαρακτηρισμός της διάδοσης θρησκευτικών πεποιθήσεων δεν μπορεί να θεωρηθεί θεμιτός, καθ' όσον πρόκειται για την άσκηση δικαιώματος κατοχυρωμένου από το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (όπως εναργώς έχει διατυπώσει το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην απόφαση «*Κοκκινάκης κατά Ελλάδος*» της 25.5.93: «*freedom to manifest one's religion... includes in principle the right to try to convince one's neighbour*»), ακόμη και αν η άσκηση αυτή θα μπορούσε ενδεχομένως να επιφέρει ως αποτέλεσμα τη μεταστροφή πιστών της επικρατούσης θρησκείας. Δεύτερον, σε ό,τι αφορά τη μνεία των ελληνικών δικαστηρίων, επισημαίνεται ότι ακριβώς αυτών των δικαστηρίων κάποιες παλαιότερες αποφάσεις, οι

οποίες προέβαιναν σε συγκεκριμένη ερμηνεία των συνταγματικών διατάξεων για την ελευθερία διάδοσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων, είχαν ως τελικό αποτέλεσμα την καταδίκη της Ελλάδας από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο για παράβαση του άρθρου 9 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης, συμμορφούμενη δε προς αυτές τις καταδίκες η Ελλάδα δεσμεύθηκε διεθνώς, κατά τον επισημότερο δυνατό τρόπο, ότι θα προσαρμόσει εφεξής τη νομολογία των δικαστηρίων της (απόφαση DH/97/576 της εξ υπουργών επιτροπής του Συμβουλίου της Ευρώπης), εξ ου και έκτοτε η περί προσηλυτισμού ελληνική νομολογία εμφανώς αποκλίνει από τα παλαιότερα δεδομένα. Προκαλεί, επομένως, τουλάχιστον έκπληξη το γεγονός ότι το αναλυτικό πρόγραμμα της Α΄ τάξης Ενιαίου Λυκείου, μεταγενέστερο της ανωτέρω πολιτειακής δέσμευσης, προτείνει την παράθεση εκείνων ακριβώς των ελληνικών δικαστικών αποφάσεων οι οποίες είχαν προκαλέσει την καταδίκη της Ελλάδας από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

Άλλωστε, το αναλυτικό πρόγραμμα θα πρέπει να συνάδει με τους προβλεπόμενους από το άρθρο 29 της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού (ν. 2101/92) σκοπούς της εκπαίδευσης, ανάμεσα στους οποίους συγκαταλέγονται η ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού και η καλλιέργεια του σεβασμού για τα δικαιώματα του ανθρώπου. Οι στόχοι αυτοί δεν πρέπει ν' αναφέρονται σε διακηρυκτικό μόνο επίπεδο (*«οι μαθητές να ευαισθητοποιηθούν με τέτοιο τρόπο, ώστε να μπορούν να τοποθετούνται κριτικά απέναντι στην όλη φιλοσοφία και πρακτική αυτών των μορφών λατρείας διαφυλάσσοντας την ελευθερία του προσώπου τους»*), αλλ' επί πλέον πρέπει να πραγματώνονται μέσα από τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών, έτσι ώστε να επιτυγχάνεται ο απώτερος στόχος, δηλαδή η διάπλαση των μαθητών σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες (άρθρο 16 παρ. 2 του Συντάγματος). Η πραγμάτωση αυτή είναι ανέφικτη χωρίς την απαλλαγή του σχολικού εγχειριδίου από χαρακτηρισμούς που όχι μόνο δεν βοηθούν στην κριτική θεώρηση της εν λόγω θρησκευτικής οργάνωσης από τους μαθητές, αλλ' αντιθέτως μειώνουν τη δυνατότητα ανάπτυξης της κριτικής τους αντίληψης, παραθέτοντας ως αντικειμενική αλήθεια δυσμενή σχόλια για τη συμπεριφορά των οπαδών της συγκεκριμένης θρησκείας.

Προσδοκούμε, εν πάση περιπτώσει, ότι η προθυμία την οποία επέδειξε το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο για την επισήμανση διατυπώσεων που απαξιώνουν την εν λόγω θρησκευτική κοινότητα ή προσβάλλουν το δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού της, θα ευδοωθεί το συντομότερο δυνατό, και ότι στην νέα εκτύπωση για την διανομή του εγχειριδίου για την επόμενη σχολική χρονιά θ' αναθεωρηθούν οι αμφισβητούμενες ενότητες. Εν αναμονή ενημέρωσης για τις υπηρεσιακές ενέργειες προς αυτή την κατεύθυνση, καθώς και για το χρονοδιάγραμμα εντός του οποίου προβλέπεται να ολοκληρωθεί η τροποποίηση των κρίσιμων ενοτήτων, σας ευχαριστούμε και πάλι για τη συνεργασία.

Δ. Έγγραφο από 7.12.2006 της Αρχής προς το αναφερόμενο νομικό πρόσωπο

Σε συνέχεια του υπ' αρ. πρωτ. 112725/Γ2/26.10.2006 εγγράφου της Διεύθυνσης Σπουδών Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, πληροφορηθήκαμε ότι το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο ολοκλήρωσε τη διαδικασία αναθεώρησης του εγχειριδίου *«Ορθόδοξη Πίστη και Λατρεία»* της Α΄ Τάξης Ενιαίου Λυκείου, επί τη βάσει των παρατηρήσεων που διαλαμβάνονταν στην υπ' αρ. 37/2005 πράξη του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου. Σύμφωνα με την ενημέρωση που μας παρασχέθηκε, ευνόητοι τεχνικοί και νομικοί λόγοι καθιστούν αδύνατη την ανατύπωση και αναδιανομή του εγχειριδίου κατά το τρέχον σχολικό έτος, οπότε τούτο έχει συμπεριληφθεί στον προγραμματισμό για το αμέσως επόμενο έτος.

Ενδεχόμενη αξίωση του Συνηγόρου του Πολίτη να πληροφορηθεί προληπτικά το ακριβές περιεχόμενο των αναμορφωμένων τμημάτων του εγχειριδίου, θα αποτελούσε υπέρβαση των αρμοδιοτήτων του. Άλλωστε, παρά τις επί μέρους αποκλίσεις απόψεων, η μέχρι στιγμής ανταπόκριση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου επιτρέπει την αισιοδοξία μας και επιβάλλει την εμπιστοσύνη μας. Είναι, εν πάση περιπτώσει, αυτονόητο ότι και το νέο εγχειρίδιο, μετά την κυκλοφορία του, θα παραμείνει δεκτικό σχολιασμού αλλά και διορθώσεων αν τυχόν εντοπισθούν εκ νέου ανάλογα προβλήματα.

Ε. Παραβολή του διορθωμένου βιβλίου (2007) με την προηγούμενη έκδοση

ΕΚΔΟΣΗ 2004	ΕΚΔΟΣΗ 2007
<p><u>Πίνακας περιεχομένων</u> Κεφάλαιο Δ΄: Παραθρησκευτικά φαινόμενα και φιλοσοφικές οργανώσεις θρησκευτικού χαρακτήρα 36. Σατανισμός 37. Πνευματισμός-Εσωτερισμός-Δεισιδαιμονία-Προλήψεις 38. Οι αιρέσεις του 20ού αιώνα 40. Η Μασονία 41. Η θρησκευτική οργάνωση των Μαρτύρων του Ιεχωβά [Γλωσσάρι: Με τον όρο παραθρησκευτικά ... χαρακτηρίζονται φαινόμενα και οργανώσεις που δεν αποτελούν συγκροτημένη θρησκεία, αναγνωρισμένη από τους κρατικούς φορείς]</p>	<p><u>Πίνακας περιεχομένων</u> Κεφάλαιο Δ΄: Παραθρησκευτικά φαινόμενα και φιλοσοφικές οργανώσεις θρησκευτικού χαρακτήρα 36. Σατανισμός 37. Πνευματισμός-Εσωτερισμός-Δεισιδαιμονία-Προλήψεις 38. Η Μασονία Κεφάλαιο Ε΄: Νέες θρησκευτικές διδασκαλίες και λατρείες 39. Οι αιρέσεις του 20ού αιώνα 41. Η θρησκευτική οργάνωση των Μαρτύρων του Ιεχωβά</p>
<p>Ο Χιλιασμός ιδρύθηκε από τον πλούσιο αμερικανό έμπορο Κάρολο Ρέσελ, ο οποίος οργάνωσε το νέο θρησκευτικό κίνημα υποστηρίζοντας ότι είναι εντολοδόχος του Θεού και μεγάλος προφήτης</p>	<p>Πρωτοεμφανίζονται ... όταν, με πρωτοβουλία του Κάρολου Ρώσσελ, μια ομάδα μελέτης της Αγίας Γραφής μετασηματίστηκε σε αυτόνομη θρησκευτική οργάνωση με την επωνυμία «Σπουδαστές της Γραφής»</p>
<p>Τα τελευταία χρόνια αυτοαποκαλούνται «Χριστιανοί Μάρτυρες του Ιεχωβά» ... η ονομασία «Χριστιανοί Μάρτυρες του Ιεχωβά» αποτελεί οξύμωρο σχήμα</p>	<p>Οι βασικές δοξασίες και πρακτικές τους διαφέρουν πολύ από ό,τι γενικά αποδέχονται οι χριστιανικές Εκκλησίες. Εντούτοις αυτοπροσδιορίζονται ως «Χριστιανοί» ... Δεν μπορεί να αποτελέσει μέλος του Παγκοσμίου Συμβουλίου Εκκλησιών, επειδή δεν αποδέχεται τη θεότητα του Χριστού</p>
<p>Έχει τις ρίζες της κυρίως στον Ιουδαϊσμό ... η διδασκαλία τους βασίζεται σε μερικά παλιά ιουδαϊκά συγγράμματα ... Χρησιμοποιούν την Αγία Γραφή, κυρίως την Παλαιά Διαθήκη, την οποία ερμηνεύουν σύμφωνα με τις αρχές της πίστης τους. Απορρίπτουν εντελώς την Παράδοση της Εκκλησίας</p>	<p>Οι Μ.τ.Ι. δίνουν έμφαση στη Γραφική Μελέτη ... Για τους Μ.τ.Ι., η αγία Γραφή είναι ο αλάθητος λόγος του Θεού, είναι πιο αξιόπιστη από την Παράδοση και αποτελεί αποκλειστικά τη βάση των πεποιθήσεών τους</p>
<p>Στην Ελλάδα, η αίρεση δραστηριοποιείται και επιδίδεται σε οργανωμένη προπαγάνδα από το 1906. ... Η δραστηριοποίησή τους αυτή συνοδεύεται από μεγάλη οικονομική ενίσχυση</p>	<p>Στην Ελλάδα δραστηριοποιούνται από το 1906</p>
<p>Ο Χιλιασμός διαδίδει τις θρησκευτικές του απόψεις σε όλο τον κόσμο με τα προπαγανδιστικά φυλλάδια «Σκοπιά» και «Ξύπνα»</p>	<p>Υποστηρικτικό υλικό για τη Γραφική Μελέτη παρέχουν τα δεκαπενθήμερα περιοδικά «Σκοπιά» και «Ξύπνα»</p>
<p>Συγκεντρώνονται για να τελέσουν ένα ιδιότυπο «βάπτισμα»</p>	<p>Στις «συνελεύσεις» γίνονται και ομαδικές βαπτίσεις</p>

ΕΚΛΟΣΗ 2004	ΕΚΛΟΣΗ 2007
<p><i>Αρνούνται όλες τις βασικές αλήθειες της Εκκλησίας: το Άγιο Πνεύμα, τις εικόνες, το Σταυρό κτλ.</i></p>	<p><i>Το άγιο πνεύμα είναι ενεργός δύναμη μέσω της οποίας ο Ιεχωβά επιτελεί το σκοπό του ... Στη λατρεία τους, δεν χρησιμοποιούν ομοιώματα ή εικόνες ... απορρίπτουν το σύμβολο του σταυρού, όπως το γνωρίζουμε, επειδή υποστηρίζουν ότι ο Ιησούς πέθανε πάνω σε πάσσαλο ... Θεωρούν ότι η προσκύνηση των εικόνων και του Σταυρού είναι ειδωλολατρική πράξη</i></p>
<p><i>Οι χιλιαστές υποστηρίζουν ότι ο Χριστός θα έρθει στη γη και θα κυβερνήσει χίλια χρόνια. Κατά τη βασιλεία αυτή όλοι οι χιλιαστές θα αναλάβουν υπεύθυνες θέσεις. Ο χρόνος της Δευτέρας Παρουσίας είχε καθοριστεί επανειλημμένα, αλλά μετά από τις διαδοχικές διαψεύσεις των προσδοκιών τους (1914, 1918, 1921, 1931, 1975, 1984) αναγκάστηκαν να σταματήσουν τις προσπάθειες ... Διδάσκουν πως θα σωθούν μόνο 144.000 πιστοί, ερμηνεύοντας αυθαίρετα το σχετικό χωρίο της Αποκάλυψης</i></p>	<p><i>Για τους Μ.τ.Ι., οι προφητείες της Αγίας Γραφής για τα έσχατα ολοκληρώθηκαν το 1914. Ο Ιησούς έχει ενθρονιστεί στον ουρανό ως Βασιλιάς του Θεού και κυβερνάει τη γη μαζί με 144.000 «χρισμένους» ... Μετά το τέλος της Ημέρας της Κρίσης, η γη θα είναι επίγειος παράδεισος όπου θα κατοικούν ευτυχισμένοι και υγιείς άνθρωποι</i></p>
<p><i>Έχουν κάποιες απόψεις με κοινωνική και εθνική σημασία, αυτές είναι: ... η άρνηση στράτευσης αλλά και υπεράσπισης της πατρίδας σε καιρό πολέμου και η απόρριψη της σημαίας ως συμβόλου του Έθνους ... Οι αντιλήψεις τους είναι τουλάχιστον αντικοινωνικές [Θέματα για συζήτηση: ... Υπάρχουν στοιχεία στη διδασκαλία και τη δράση των Μαρτύρων του Ιεχωβά που μπορούν να τεκμηριώσουν την άποψη ότι αυτά αντιστρατεύονται το ισχύον κοινωνικό και εθνικό σύστημα;]</i></p>	<p><i>Διαφοροποιήσεις με κοινωνικό αντίκτυπο ... Θεωρούν ότι ο χαιρετισμός στη σημαία αφενός αντιφάσκει στην πολιτική ουδετερότητας που ακολουθούν και αφετέρου ισοδυναμεί με λατρεία ειδώλου. Ισχυρίζονται, πάντως, ότι αναγνωρίζουν τη σημαία και τον εθνικό ύμνο ως εθνικά σύμβολα. Αναγνωρίζουν στα έθνη την εξουσία να συγκροτούν στρατεύματα και να αμύνονται. Οι ίδιοι, όμως, αρνούνται ένοπλη συμμετοχή στο στρατό</i></p>
<p><i>Η άρνηση μετάγγισης αίματος στηρίζεται στη λαθεμένη πίστη τους ότι η ψυχή υπάρχει στο αίμα</i></p>	<p><i>Δεν δέχονται την ιατρική πρακτική μετάγγισης αίματος</i></p>
<p><i>Η προπαγανδιστική και προσηλυτιστική κινητοποίηση που ασκούν είναι αντίθετη προς το Σύνταγμα, που απαγορεύει τον προσηλυτισμό. Απευθύνονται σε ανθρώπους με ασταθή πίστη και ελλιπή ενημέρωση. Με τα χρήματα και τις διασυνδέσεις που διαθέτουν εξυπηρετούν τις άμεσες υλικές ανάγκες των ανθρώπων που βρίσκονται σε δύσκολη θέση. Αποκρύπτουν την πραγματική τους ταυτότητα και εμφανίζονται ως άνθρωποι που ενδιαφέρονται για τα σύγχρονα κοινωνικά προβλήματα</i></p>	<p><i>Επιδιώκουν να συζητούν κάποιο χωρίο της Αγίας Γραφής με όσους ενδιαφέρονται και το επιθυμούν (επισκέψεις πόρτα-πόρτα)</i></p>